

§ 18. Віды прыроднага раяніравання

Успомніце. Што такое прыродны комплекс і якія прыродныя кампаненты ў яго ўваходзяць? Па якіх геаграфічных прыкметах можна падзяліць мацерыкі і асобныя краіны?

1. Сутнасць раяніравання. Тэрыторыя Беларусі складаецца са шматлікіх ландшафтаў, якія характарызуюцца адметнымі рысамі прыроды і гаспадаркі. Кожны куток краіны мае непаўторнае аблічча. Для вырашэння практычных задач рацыянальнага прыродакарыстання неабходна не толькі добра ведаць асаблівасці прыродных кампанентаў, структуру гаспадаркі, але і абагульняць іх па асобных прыкметах. Гэтую задачу дапамагае вырашыць раяніраванне тэрыторыі.

Раяніраванне можа прымяняцца ў розных прадметных абласцях. Паколькі вывучэнне тэрыторый з'яўляецца адной з найважнейшых задач геаграфіі, то часцей за ўсё мы гаворым пра геаграфічнае раяніраванне. У залежнасці ад пастаўленых задач геаграфічнае раяніраванне можна падзяліць на два віды: фізіка-геаграфічнае і эканоміка-геаграфічнае.

Фізіка-геаграфічнае раяніраванне — падзел тэрыторыі на адзінкі, якія адрозніваюцца спецыфікай прыродных комплексаў.

З элементамі фізіка-геаграфічнага раяніравання вы знаёміліся, калі вывучалі асаблівасці прыроды мацерыкоў. Напрыклад, Сахара, Тыбет выступаюць адзінкамі фізіка-геаграфічнага раяніравання мацерыкоў. Пры правядзенні эканоміка-геаграфічнага раяніравання вылучаюцца рэгіёны, якія адрозніваюцца па эканамічных прыкметах — спецыялізацыі і структуры гаспадаркі.

Якія адзінкі часцей за ўсё прымяняюцца ў розных групах раяніравання?

У залежнасці ад ахопу тэрыторыі фізіка-геаграфічнае раяніраванне можна падзяліць на групы: свету, асобных мацерыкоў і акіянаў, асобных краін і буйных рэгіёнаў. У якасці самых вялікіх адзінак раяніравання вылучаюць географічныя паясы і прыродныя зоны. Яны, у сваю чаргу, падзяляюцца на фізіка-геаграфічныя краіны і вобласці, правінцыі і раёны.

Раяніраванне можа праводзіцца шляхам як падзелу тэрыторыі на часткі з блізкімі паказчыкамі, так і аб'яднання ўчасткаў тэрыторыі ў буйнейшыя рэгіёны. Але заўсёды выбіраюцца крытэрыі, па якіх вылучаюцца раёны. Такімі крытэрыямі з'яўляюцца аднолькавы ўзрост, аднатыпнасць формаў рэльефу, іншыя паказчыкі. Пры правядзенні раяніравання збіраюцца звесткі па прыродных або эканамічных паказчыках, выконваецца іх аналіз, а потым вылучаюцца агульныя асаблівасці асобных частак тэрыторыі. Такім чынам, раяніраванне выступае і як метад географічнага вывучэння тэрыторыі, і як яго вынік. Яно адлюстроўвае асаблівасці тэрыторый і дазваляе абраць шляхі іх асваення.

2. Віды прыроднага раяніравання Беларусі. Прыроднае раяніраванне можа быць праведзена ў двух кірунках: па асобных прыродных кампанентах (рэльефе, клімаце, глебах і інш.) або па прыродных комплексах.

Адным з відаў пакампанентнага прыроднага раяніравання з'яўляецца геамарфалагічнае. У яго аснову пакладзены адрозненні тэрыторыі па рэльефе: улічваюцца геалагічны ўзрост і асаблівасці геамарфалагічных працэсаў. Тэрыторыя Беларусі падзяляецца на чатыры вобласці: Беларускае Паазер'е, Цэнтральнабеларускія ледавіковыя ўзвышшы і грады, раўніны Перадпалесся і Палеская нізіна. Некаторыя з абласцей падзяляюцца на падвобласці. Найменшымі адзінкамі раяніравання з'яўляюцца геамарфалагічныя раёны, напрыклад Мінскае ўзвышша, Полацкая нізіна і інш.

Знайдзіце геамарфалагічныя вобласці і падвобласці на схеме раяніравання ў атласе (с. 12).

Па адрозненнях кліматычных паказчыкаў праводзіцца кліматычнае раяніраванне. Паколькі клімат найбольш уплывае на сельскую гаспадарку, то ў Беларусі праведзена агракліматычнае раяніраванне. Тэрыторыя краіны падзяляецца на тры агракліматычныя вобласці: Паўночную ўмерана цёплую вільготную, Цэнтральную цёплую ўмерана вільготную і Паўднёвую цёплую няўстойліва вільготную. У кожнай з абласцей вылучаны падвобласці і агракліматычныя раёны. Праведзены і іншыя віды прыроднага раяніравання.

Прааналізуйце карты атласа і пералічыце іншыя віды прыроднага раяніравання.

3. Фізіка-геаграфічнае раяніраванне Беларусі. Аб'яднанне блізкіх прыродных комплексаў ляжыць у аснове фізіка-геаграфічнага раяніравання. Яно ўлічвае асаблівасці рэльефу, клімату, глебавага і расліннага покрыва, г. зн. з'яўляецца комплексным. Яно дазваляе абраць аптымальны варыянт выкарыстання тэрыторыі. Агульнапрынятыя адзінкі фізіка-геаграфічнага раяніравання прыведзены на малюнку 64.

Мал. 64. Адзінкі фізіка-геаграфічнага раяніравання Беларусі

Хто быў аўтарам першага фізіка-геаграфічнага раяніравання Беларусі?

Першыя дзве адзінкі адносяцца да раяніравання мацерыкоў, а тры наступныя — да раяніравання асобных рэгіёнаў. Навукоўцы БДУ пад кіраўніцтвам Г. І. Марцінкевіч у 2001 г. удакладнілі схему раяніравання і прывялі яе ў адпаведнасць з адзінай агульнаеўрапейскай сістэмай раяніравання сушы. Пры падрыхтоўцы да перавыдання Нацыянальнага атласа ў 2024 г. праведзена ўдакладненне схемы раяніравання. Па гэтай схеме тэрыторыя Беларусі ўваходзіць у фізіка-геаграфічную краіну Усходне-Еўрапейскай раўніны і ў Еўрапейскую вобласць змешаных лясоў. Пачынаючы з правінцыі, назіраецца дыферэнцыяцыя тэрыторыі краіны.

Фізіка-геаграфічная правінцыя — адзінка фізіка-геаграфічнага раяніравання, якая вылучаецца па вышынным ярусе, характары і ўзросце рэльефу.

У Беларусі вылучаюць пяць правінцый: *Беларускую Паазерскую, Заходне-Беларускую, Усходне-Беларускую, Перадпалескую, Палескую* (форзац 1). Заходне-Беларуская правінцыя ахоплівае ўзвышшы з адзнакамі вышэй за 200 м. Усходне-Беларуская правінцыя займае ўзвышаную раўніну з абсалютнымі адзнакамі 180–230 м. Палеская правінцыя ахоплівае нізіну з адзнакамі ніжэй за 150 м, а Перадпалеская — пераходную раўнінную тэрыторыю з адзнакамі 150–190 м. Толькі Беларуская

Паазерская вылучаецца па ўзросце, які адпавядае апошняму ледавіку. Правінцыі маюць унутраныя адрозненні і падзяляюцца на акругі.

Фізіка-геаграфічная акруга — адзінка фізіка-геаграфічнага раяніравання, якая вылучаецца па пераважных чацвярцічных адкладах і аднаўзроставых тыпах рэльефу.

На тэрыторыі Беларусі вылучаецца 14 акруг. Акругі, у сваю чаргу, падзяляюцца на 50 фізіка-геаграфічных раёнаў.

Фізіка-геаграфічны раён — адзінка фізіка-геаграфічнага раяніравання, якая вылучаецца па тыпе рэльефу і глебава-раслінным покрыве.

Прааналізуйце карту атласа (с. 25), вызначце, у якіх правінцыях найбольшая і найменшая колькасць фізіка-геаграфічных раёнаў, і растлумачце чаму.

Кожная фізіка-геаграфічная правінцыя, акруга, раён маюць характэрныя рысы. Яны адрозніваюцца па гісторыі фарміравання, накіраванасці сучасных геаграфічных працэсаў, асаблівасцях клімату, глеб і расліннасці.

Падвядзём вынікі. Асноўныя адзінкі фізіка-геаграфічнага раяніравання Беларусі: краіна — вобласць — правінцыя — акруга — раён. Беларусь падзяляецца на 5 правінцый, 14 акруг і 50 раёнаў.

Праверце сябе. 1. У чым заключаецца сутнасць прыроднага раяніравання? 2. На якія групы падзяляецца геаграфічнае раяніраванне ў залежнасці ад велічыні тэрыторыі? 3. Чаму ўся тэрыторыя Беларусі ўваходзіць у адну фізіка-геаграфічную краіну і вобласць?

Праблемныя пытанні. 1. Да якой фізіка-геаграфічнай правінцыі, акругі, раёна адносіцца ваша мясцовасць? 2. Чаму раяніраванне тэрыторыі можна праводзіць «знізу» (аб'ядноўваць блізкія прыродныя комплексы) і «зверху» (падзяляць на часткі з блізкімі паказчыкамі)?

Ад тэорыі да практыкі. 1. Вызначце, у межах якіх адзінак прыроднага і фізіка-геаграфічнага раяніравання знаходзіцца ваш населены пункт, раён, і падрыхтуйце адрасную карту ў кразнаўчым кутку.

§ 19. Беларуская Паазерская правінцыя

Успомніце. Як на фарміраванне ландшафтаў Беларускага Паазер'я паўплывала паазерскае зледзяненне? Чаму правінцыя называецца Паазерскай?

Вывучэнне тэрыторыі для розных гаспадарчых мэт і яе апісанне заўсёды праводзяцца па агульнапрынятым плане. План комплекснай фізіка-геаграфічнай характарыстыкі тэрыторыі прадстаўлены на малюнку 65.

Мал. 65. План фізіка-геаграфічнай характарыстыкі тэрыторыі

1. Геаграфічнае становішча. Беларуская Паазерская правінцыя займае паўночную частку краіны — 17 % ад агульнай плошчы (мал. 66). Яна выцягнута з захаду на ўсход і мяжуе на поўначы з Літвой, Латвіяй і Расіяй, на поўдні — з Заходне-Беларускай і Усходне-Беларускай правінцыямі.

Мал. 66. Геаграфічнае становішча Беларускай Паазерскай правінцыі

2. Геалагічная будова. Карысныя выкапні. Рэльеф. Правінцыя размешчана ў межах чатырох тэктанічных структур: Балтыйскай сінеклізы, Беларускай антэклізы, Латвійскай седлавіны і Аршанскай упадзіны. Глыбіня залягання фундаменту павялічваецца з захаду на ўсход ад 500 да 1500 м.

У платформавым чахле правінцыі на захадзе пераважаюць адклады ніжняга палеозою, ва ўсходняй і цэнтральнай частках — верхнепратэразойскія і дэвонскія адклады. Якія геалагічныя падзеі сталі прычынай такога размяшчэння асадкавых тоўшчаў у межах правінцыі?

Чацвярцічныя адклады на тэрыторыі правінцыі маюць вялікую магнутнасць — ад 50 да 290 м. Гэта тлумачыцца чатырохразовым зледзяненнем тэрыторыі.

Карысныя выкапні Паазерскай правінцыі звязаны ў асноўным з чацвярцічнымі адкладамі. Пераважаюць будаўнічыя матэрыялы: пяскі, пячана-жвіровыя сумесі, гліны. Адкрыты і распрацоўваюцца радовішчы торфу і сапрапеляў. З больш старажытных карысных выкапняў сустракаюцца дэвонскія даламіты, якія здабываюцца ў радовішчы «Руба».

Якія найбуйнейшыя радовішчы глін размешчаны ў межах Паазерскай правінцыі?

Фарміраванне рэльефу звязана з дзейнасцю паазерскага ледавіка. Паверхня правінцыі мае чашападобную форму з Полацкай азёрна-ледавіковай нізінай у цэнтры. Нізіна акружана ўзвышшамі і раўнінамі. Абсалютныя вышыні нізін і раўнін складаюць 130–160 м, узвышшаў — 170–220 м. Найвышэйшы пункт Паазерскай правінцыі знаходзіцца на Віцебскім узвышшы і дасягае 295 м (г. Гаршэва). Характэрнымі рысамі рэльефу правінцыі з’яўляюцца яго маладосць і захаванасць першасных формаў. Пагоркі маюць стромкія схілы. Міжузгоркавыя паніжэнні заняты катлавінамі азёр. Рачныя даліны глыбокія, без тэрас і выразнай поймы.

3. Асаблівасці клімату і гідраграфіі. Правінцыя адносіцца да Паўночнай умерана-цёплай вільготнай агракліматэчнай вобласці. Клімат Паазер’я самы халодны і вільготны ў Беларусі. Улетку тэмпературы ў межах Паазер’я амаль не адрозніваюцца, павышаюцца з захаду на ўсход ад +18 да +19 °С. Самыя нізкія летнія і зімовыя тэмпературы абумовілі самы кароткі вегетацыйны перыяд, працягласць якога складае 193–198 дзён. У правінцыі выпадае ад 630 да 700 мм ападкаў, а на паўночным усходзе — да 750 мм.

У правінцыі з захаду на ўсход павялічваецца кантынентальнасць клімату. У гэтым жа напрамку паніжаюцца сярэднія тэмпературы студзеня: ад –4 да –5,5 °С. Чаму тэмпературы зімой паніжаюцца не з поўначы на поўдзень, а з паўднёвага захаду на паўночны ўсход?

Мал. 67. Рака Заходняя Дзвіна ў Полацку

З пункту гледжання гідралогіі тэрыторыя Беларускай Паазерскай правінцы амаль супадае з басейнам Заходняй Дзвіны (мал. 67). Толькі малая частка тэрыторыі на паўднёвым захадзе адносіцца да басейна Віліі, а на паўночным усходзе — да басейна Ловаці. Пераважае снегавы тып жыўлення. Для рэк характэрны найбольш высокі ўздым узроўню вады ў час раставання снегу.

На колькі метраў падымаецца ўзровень Заходняй Дзвіны ў час разводдзя?

Сваю назву правінцыя атрымала дзякуючы вялікай колькасці азёр — больш за 3000. Азёры ўтвараюць вельмі маляўнічыя групы: Браслаўскую, Нарачанскую, Ушацкую і інш. (мал. 68).

Мал. 68. Азёрныя групы

Найбуйнейшыя азёры — Нарач, Асвейскае, Лукомскае, Дрывяты. У правінцыі размешчана і самае глыбокае возера Беларусі — Доўгае.

4. Глебава-расліннае покрыва. У Паазерскай правінцыі пераважаюць дзярнова-падзолістыя забалочаныя глебы, якія займаюць каля 60 % сельскагаспадарчых зямель. Дзярнова-падзолістыя глебы займаюць каля 30 % зямель, а тарфяна-балотныя — менш за 6 %. Глебы адрозніваюцца высокай забалочанасцю, эрадзіраванасцю, завалуненасцю.

Аснову прыроднай расліннасці Паазер'я складаюць лясы. Імі занята каля 41 % тэрыторыі правінцыі, а ў межах Нешчарда-Гарадоцкага ўзвышша лясістасць дасягае 70 %. У складзе лясоў пераважаюць хваёвыя, доля якіх перавышае 50 %. Адметнай рысай расліннасці з'яўляецца высокая доля яловых лясоў — 17 % і малая — дубовых (менш за 2 %). Лугі займаюць невялікую плошчу. Сярод іх пераважаюць сухадольныя. У апошнія гады адзначаецца зарастанне лугоў дрэвава-хмызняковай расліннасцю. Балот у правінцыі няшмат, але месцамі яны ўтвараюць вялікія масівы (Ельня і інш.). Значную долю займаюць верхавыя сфагнавыя балоты.

Якая доля яловых і дубовых лясоў у Беларусі?

5. Жывёльны свет і прыродаахоўныя тэрыторыі. Характэрная асаблівасць жывёльнага свету — больш шырокае распаўсюджанне таежных відаў жывёл, а таксама разнастайны фаўністычны комплекс вадаёмаў і іх узбярэжжаў. Практычна толькі тут сустракаюцца звычайная палятуха, еўрапейская норка, белая курапатка, скапа, вугор, еўрапейская рапушка і іншыя віды жывёл, сканцэнтравана больш за 75 % папуляцыі бурага мядзведзя.

Дзякуючы ўнікальнасці ландшафтаў Паазерскай правінцыі тут размешчана вялікая колькасць прыродаахоўных аб'ектаў. Яны займаюць больш за 300 тыс. га. Па агульнай плошчы прыродаахоўных аб'ектаў рэспубліканскага значэння Беларуская Паазерская правінцыя саступае толькі Палескай, а па іх колькасці пераважае.

Тут размешчаны два нацыянальныя паркі: «Нарачанскі» і «Браслаўскія азёры». У правінцыі створана 28 заказнікаў, найбуйнейшыя сярод якіх «Казьянскі» і «Асвейскі». Унікальнымі з'яўляюцца заказнікі, створаныя для аховы буйных балотных масіваў («Ельня»), азёр («Крывое», «Доўгае» і інш.) (мал. 69).

Мал. 69. Заказнік «Крывое» (Віцебская вобласць)

У выніку апошняга зледзянення на тэрыторыі Паазер'я ўтварылася больш за 120 помнікаў прыроды рэспубліканскага значэння. Таксама ў сетку ААПТ уваходзяць каля 60 заказнікаў і больш за 180 помнікаў прыроды мясцовага значэння.

Падвядзём вынікі. Беларуская Паазерская правінцыя займае самае паўночнае становішча. Яе рэльеф характарызуецца маладосцю і захаванасцю першасных формаў. Клімат правінцыі самы халодны ў Беларусі. Галоўная асаблівасць гідраграфіі — мноства азёр ледавіковага паходжання. У правінцыі самая вялікая колькасць прыродаахоўных тэрыторый.

Праверце сябе. 1. Якія геалагічныя падзеі найбольш паўплывалі на фарміраванне рэльефу правінцыі? 2. Якія асаблівасці гідраграфіі характэрныя для Паазер'я? 3. Якія адметныя рысы глебавага покрыва і расліннасці характэрныя для правінцыі?

Праблемныя пытанні. 1. Назавіце самыя вострыя геаэкалагічныя праблемы Беларускага Паазер'я і прапануйце шляхі іх вырашэння. 2. Чым тлумачыцца складаная структура правінцыі: 4 акругі і 12 фізіка-геаграфічных раёнаў?

Ад тэорыі да практыкі. Прапануйце турысцкія маршруты па Беларускай Паазерскай правінцыі.